

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TƏNZİMAT DÖVRÜ TÜRK NƏSRİNİN FORMALAŞMASINDA QƏRB ƏDƏBİYYATININ TƏSİRİ

İxtisasın şifri: 5717.01- Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Ülkər Qüdrət qızı Səmədova**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı–2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Şərq-Qərb şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Əsgər Adil oğlu Rəsulov

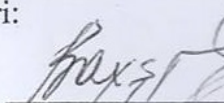
Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Almaz Qasım qızı Bünyadova

filologiya üzrə fəlsəfə doktor, dosent
Nurlana Musa qızı Mustafayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lamiyə Sabir qızı Rəhimova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya şurası

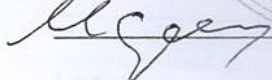
Dissertasiya şurasının
sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Xanımzər Əli qızı Kərimova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Elman Hilal oğlu Quliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Tənzimat ədəbiyyatı (1860-1895) Türkiyə tarixinin böyük təbəddülat yaşadığı XIX əsrin II yarısının forma və məzmunca təzə, poeziya sahəsində qismən, nəsr, dramaturgiya və mətbuat janrlarında tamamən yeni, ədəbi-ideoloji fikir təmayyülləri baxımından isə ən zəngin mərhələsidir. Sözü gedən dövrdə türk ədəbiyyatında və ümumən Türk-İslam mədəniyyətinə təkanverici qüvvələr - daxili resurslar və kənar təsirlər, bunlar arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq dərəcəsi və s. baxımdan ciddi transformasiya hadisəsi yaşanmışdır. Tənzimat ədəbi mərhələsi və bu mərhələnin də içində yer aldığı tarixi-xronoloji zaman dilimi öz adını dövlət idarəçiliyi sistemində mühüm islahatları (tənzimləmələri) başladan Sultan Əbdülməciddin Tənzimat Fərmanından alır. 3 noyabr 1839-cu ildən başlayan tarixi Tənzimat 1876-cı ildə Sultan II Əbdülhəmidin taxta çıxması və Məşrutyyətin (parlamentli-konstitusiyalı monarxiyanın) elanı ilə rəsmən sona çatmışdır.¹ Tənzimat ədəbiyyatı özlüyündə iki dövrə bölünür: 1860-1876 və 1876-1895-ci illər. Sonuncu tarix bu ədəbi məktəbin öz yerini yeni bir mərhələyə - “Sərvəti fünün” jurnalı ətrafında toplaşmış ədəbi məktəbə tərk etməsi ilə şərtlənir.

Beləki, XIX əsrin 30-40-cı illərində ilk rəsmi türk qəzetləri çıxsa da, 60-cı ildən etibarən ilk özəl mətbu orqan - “Tərcümani əhval” nəşr olunmağa başlayır. Dövrün qəzet və jurnalları ədəbi tribunaya çevirilir, öz səhifələrində kiçik hekayələrə və hissələr şəklində irihəcmli romanlara, dramaturji əsərlərə geniş yer verir. Canlı danışıq dilinə yaxın dil və üslub formalaşır, məqalə, xronika, reportaj, oçerk kimi publistika janrları yaranır. Osmanlıçılıq, islamçılıq, qərbçilik, türkçülük və milliyyətçilik kimi sonralar daha da təkmilləşib, davam edəcək ədəbi-siyasi və ideoloji fikir cərəyanları meydana gəlir.

Müvafiq fəsillərdə üzərində daha geniş şəkildə dayanacağımız təsirlənmə məsələsinə gəlincə, qısaca bunu deyək ki, türk

¹ Akarlı E. Belgelerle Tanzimat. Osmanlı sadrazamlarından Ali ve Fuad paşaların siyasi vasiyyətnameleri. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi yayınları, 1978.

ədəbiyyatının tarixi inkişafı prosesində qarşılıqlı təsirlənmələr (VIII-XII əsrlərdə ümumtürk ədəbi nümunələri, XIII-XVIII əsrlərdə türkdilli, ərəbdilli və farsdilli, bütövlükdə Şərq poetikası və təsəvvüf fəlsəfəsi təməlinə formalaşmış inkişaf edən türk divan ədəbiyyatı və s.) həmişə olmuşdur. Bu təsirlənmələrin hamısı uzun tarixi dövrlərin təkamül prosesi ilə baş vermişdir. Tənziyat ədəbiyyatı isə çox sürətli və belə demək mümkünsə, qısa müddətdə təbii yolla təsirlənməyə məruz qalan ədəbiyyatdır. Belə ki, bu, dönəmin sosial sifarişi, Osmanlı dövlətinin ağır ictimai-siyasi vəziyyəti və bu vəziyyətdən sürətli şəkildə ən optimal çıxış yollarının axtarılıb tapılması ilə əlaqədardır.

“Tənziyat dövrü türk nəsrinin formalaşmasında qərb ədəbiyyatının təsiri” adlı dissertasiya işinin aktuallığını aşağıdakı kimi xülasələndirə bilərik:

-Tənziyat dövrü yazıçıları haqqında müxtəlif dərsləklərdə məlumat verilsə də, həmin yazıçıların (Şinasi, Əhməd Mithəd, Samipaşazadə Sezai, Namiq Kamal və s.) əsərlərinin mövzu, dil, üslub baxımından təhlili aparılmamışdır. Təqdim edilən dissertasiya işinin müvafiq fəsiləri bu boşluğu aradan qaldırmışdır;

- Tarix boyu Azərbaycan da müxtəlif dövlətlərin təsirlərinə məruz qalmış və bunun nəticəsində həm ədəbi dilimiz dəyişmişdir. Beləki, əvvəlcə fars dilinin təsirinə məruz qalan ədəbiyyat sonrakı dövrdə rusyanın təsiri altına düşmüşdür. İkinci bir tərəfdən bu təsirlər nəticəsində əsərlərdəki mövzular da senzuraya uğramışdır. Osmanlı dövlətinin də bu tipli təsirlərə məruz qalaraq ədəbiyyatında, xüsusi olaraq nəsr sayəsində, baş verən dəyişiklikləri araşdırmaq böyük aktuallıq kəsb edir;

-Azərbaycan türkologiyasında Tənziyat dövrü ilə bağlı işlənən tədqiqat işində (Yunusova G. “Tənziyat poeziyasında ənənə və navatorluq”) sadəcə poeziya sahəsinə toxunulmuşdur. Başqa bir tədqiqat işində (Alxanova Q. “Türk ədəbiyyatında psixoloji roman”) Tənziyat ədəbiyyatın sadəcə iki əsər (N.Kamal “İntibah”, N.Nazim “Zəhra”) tədqiqata cəb olunmuşdur. Bu səbəbdən bizim nəsr sahəsində yazdığımız bu dissertasiya işi aradakı boşluğu doldurur;

- Bu tədqiqat işinə qədər tənziyat nəsrinə qərb təsiri geniş şəkildə araşdırılmamışdır. Sadəcə A. Abıyevin “Tənziyat dövrü Türkiyə

ədəbiyyatı” E. Quliyevin “Türkiyə türk ədəbiyyatı” (XIX-XX əsrlər) kitablarında bu dövrün yazıcıları və əsərləri haqqında məlumat tapmaq mümkündür;

-Tənzipat nəsrini araşdırarkən, baş verən tarixi prosesi bu prosesin nəticəsi kimi ədəbiyyatda baş verən yenilikləri və təsirlənmələri, sonrakı dövrdə roman janrının formalaşması prosesini və digər nəsr janrlarının yaranması prosesini araşdırmaq Azərbaycan türkologiyası üçün kifayət qədər vacib məsələdir;

-Tənzipat ədəbiyyatına aid əsərlərdə novellaçılıq ənənəsinin yaranması, Qərbdə yazılan əsərlərlə mövzu oxşarlıqları, üslub bənzərlikləri, mədəniyyət fərqliliklərindən doğan problemlər geniş şəkildə araşdırılması işin aktuallığını artıran səbəblərdəndir;

- Dissertasiyada həmçinin qərb təsirində yaranan məktub, məqalə, novella, memuar və s. bu kimi nəsr janrlarının qərb təsirində yaranması və ilk məhsulları araşdırılmışdır;

-Tədqiqat işində bədii-publisistik nəsrin də araşdırılması və hərtərəfli elmi təhlili, qaynaqların təhlil edilməsi bu işin aktualıq kəsb edən məsələlərindəndir;

-Ümumiyyətlə, XIX əsr türk ədəbiyyatının yön dəyişdirməsi, sonrakı mərhələdə formalaşma prosesinə daxil olması və nəticədə yeni bir ədəbiyyatın yaranması və bu araşdırmada bizim gəldiyimiz qənaətlər indiki dövrdə Azərbaycan türkologiyası üçün kifayət qədər aktualdır;

Azərbaycan türkologiyasında bütövlükdə Tənzipat dövrü nəsrinə dair monoqrafik sistemli araşdırmalar aparılmasa da, Türkiyə ədəbiyyatı tarixlərinə, ayrı-ayrı Tənzipat sənətkarlarının həyat və yaradıcılıqlarına, türk nəsrinə və onun nümayəndələrinin əsərlərinə dair ölkəmizdə nəşr edilən kitab, monoqrafiya və elmi məqalələrdə münasibət bildirilmişdir. Dissertasiya işinin yazılmasında Azərbaycanın tanınmış türkoloqları Əkbər Babayev, Aydın Abi Aydın, Aqşin Babayev, Nüşabə Araslı, Tofiq Məlikli, Əhməd Əhmədov, Jalə Əliyeva, Elman Quliyev, Allahşükür Qurbanov, Əsgər Rəsulov, S.Fərəcov, Rüstəm Hüsefov, Fazil Qaraoğlu, Füzuli Bayat, Maarifə Hacıyeva, Səriyyə Gündoğdu, Barat Osmanova, Xalidə Quliyeva-Qafqazlı, Sədaqət Qasımlı, Rəşid Quliyev, Şükufə Qədimova, Ramazan Əhmədov, Aydan Xəndan və başqalarının araşdırmaları tədqiqatımızın obyektı və predmeti, eləcə də bütövlükdə

türk nəsrinə və onun janrları ilə əlaqədar məsələlər haqqındakı konseptual fikir və düşüncələri diqqətə alınmışdır². Türkiyədə Tənzimat ədəbiyyatına elmi müstəvidə ilk münasibət bilavasitə bu ədəbiyyata mənsub sənətkarların ədəbi fəaliyyəti dövründə mətbuatda çap olunan məqalələrində rast gəlinir. İbrahim Şinasinin, Namiq Kamalın, Rəcəzadə Əkrəmin, Ziya Paşanın məqalələrində dövrün ədəbi prosesində meydana çıxan problemlər araşdırılır, qarşılıqlı polemik çıxışlar edilir. Araşdırmalar zamanı Türkiyə ədəbiyyatşünasları Məhmət Fuat Köprülü, Əhməd Həmdi Tanpınar, Kənan Akyüz, Cövdət Qüdrət, Əhməd Kabaklı, Məhmət Kaplan, İnci Enginin, Bərna Moran, İsmayıl Həbib Sevik, Ağah Sırrı Levənt, Mustafa Nihat Özön, Niyazi Aki, Güzin Dino, Mustafa Qarabulut, Okan Koç, Əli İhsan Kolcu və digər tədqiqatçıların fundamental əsərləri, mövzuya dair elmi məqalələri təhlilə cəlb olunaraq ümumiləşdirmələr aparılmış, klassik və modern türk nəsrinə dair görüşləri yaradıcı-tənqidi şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatımızda tanınmış dünya şərqşünas-türkoloqları - Ayzənşteyn N.A., Alkayeva L.O., Barolina İ.V., Qarbuzova V.S., Jirmunski V.M., Kamilev X.Q., Maştakova Y.İ., Uturqauri S.N., Yakovleva N.S., Robert Finn, Lyuis Bernard və digərlərinin türk nəsr tarixinə və nümayəndələrinin ədəbi irsinə dair kitablarından istifadə edilmişdir.

Elə buradaca qeyd edək ki, sovet türkologiyasında Tənzimat dövründə yazılan orijinal romanların bir çoxu “zəif məhsul”

² Бабаев А.А. очерки современной турецкой литературы. М., Восточная литература, 1959, 242 с.; Абиёв А.М. XIX yüzilliyin II yarısı-XX yüzilliyin əvvəllərində türk ədəbiyyatında satira və onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsi: fil.elm.dok...dis. Bakı, 199, 327 s.; Абиёв А.М. Түркия ədəбиyyatı tarixi. 3 cildə, II c., Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2007, 280 s.; Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. 4 cildə, I c., Bakı: Çəşioğlu, AzAtaM, 2006, 320 s.; Əhmədov Ə., İsmayilov Q. Türk romanının tədqiqi // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1977, N 1, s. 123-125; Fərəcov S. Hürriyyət carçısı Namiq Kamal. “Mədəniyyət”qəz., Bakı, 2015, dekabr. Gündoğdu S. Mehmet Akif Ərsoy yaradıcılığında ictimai problemlərin bədii təəcəssümü. Bakı: R.M. Kompani, 2012, 228 s. Hüseyinov R. Namiq Kamal. Bakı: Yazıçı, 1990, 183 s.; Qaraoğlu F. Tarixdə iz buraxanlar, Şinasi. Bakı Xəbər, 2017, s.13.; Quliyev E.H., Qasımov H.Ə. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Apastroff, 2014, 611 s.; Quliyev E.H. Түркияə türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər). Bakı: 2003.; Qurbanov A. Əbdülhəq Hamid. Bakı: Elm, 1987, 113 s.; Rəsulov Ə. Türk sənədli-bədii nəsrinə. Bakı: Nurlan NPM, 2004, 428 s.; Yunusova G.K. Namiq Kamal yaradıcılığında ənənə və navatorluq problemləri// Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Bakı, 2012, N_3, s.205-209.

adlandırılmış, bu nəsr nümunələri qismən yeni, avropasayağı hesab edilsə də, daha çox Qərb yazıçılarının əsərlərinin təqlidi kimi qələmə verilmişdir. Biz dissertasiyada dövrün təqlid və orijinal romanlarını sərf-nəzər edərək ayırmış, konkret nümunələrin elmi təhlili əsasında bir qisim türkoloqun subyektivizmə yol verdiklərini sübut etməyə çalışmışıq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Tənzimat ədəbiyyatının həm birinci dövr sənətkarları - İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Ziya paşa, Əhməd Midhəd və Əhməd Vəfiq paşanın, həm də ikinci dövr ədibləri - Rəcəizadə Mahmud Əkrəm, Əbdülhəq Həmid, Samipaşazadə Səzai, Fatma Aliyə xanım, Nəbizadə Nazim, Müəllim Naci və digərlərinin ədəbi irsi, hekayə və romanları, bədii publisistikasıdır.

Dissertasiya işinin predmetini adıçəkilən sənətkarların yaradıcılığında və bütövlükdə Tənzimat nəsrinin təşəkkülü və formalaşmasında Qərb ədəbiyyatının bilavasitə və bilvasitə təsiri məsələsinin elmi-nəzəri tədqiqi və təhlili, Avropa dillərindən tərcümə əsərlərinin rolunun sistemli araşdırılması, Tənzimat dövrü əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri təşkil edir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada məqsəd Tənzimat dövrü yazıçılarının ədəbi irsinin - hekayə, roman və bədii publisistika yaradıcılığının araşdırılması, Tənzimat nəsrinin təşəkkülü və inkişafına Qərb ədəbiyyatının və Avropa dillərindən təcümələrin təsiri məsələsinin elmi-nəzəri tədqiqidir. Bu məqsədin yerinə yetirilməsi üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuş və yerinə yetirilmişdir:

- XIX əsrin II yarısında türk ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi fonunda Şərq poetikası və təsəvvüf təməlinə formalaşan türk divan ədəbiyyatından yeni tipli ədəbiyyata keçid prosesini izləmək;

- İctimai-siyasi vəziyyətin ədəbiyyata təsiri;

- Ənənəvi təhkiyəli klassik nəsrədən modern Qərb estetikasına söykənən yeni tipli nəsrə keçid mərhələsini səciyyələndirmək;

- Modern hekayə, roman və publisistika janrlarının təşəkkülü və formalaşması yollarını araşdırmaq;

-Yeni nəsr janrlarının formalaşmasına Qərbi Avropa ədəbiyyatından, xüsusən fransız ədiblərindən edilən tərcümə əsərlərinin təsiri məsələsini aydınlaşdırmaq;

-Tənzimat ədəbiyyatı sənətkarlarının maarifçi görüşlərinin reallaşmasına imkan verən ədəbi nəsr əsərlərini, bədii metod və estetik üsulları, xüsusən maarifçi realizmlə romantik estetikanın vəhdəti məsələsini müəyyənləşdirmək;

-Tənzimat sənətkarlarının bədii-publisistik fəaliyyətini araşdırmaq;

-Tənzimat ədəbiyyatçılarının əsərlərində dil, üslub, mövzu və obrazlar sistemi kimi sənətkarlıq məsələlərini işıqlandırmaq;

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı müasir ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri müddəaları əsas götürülmüş, dünya, Türkiyə, Azərbaycan, Rusya türkologiyasının müvafiq əsərlərinin təcrübə və nəticələrindən, nəzəri fikirlərindən istifadə edilmişdir və aşağıdakı metodlar əsas götürülərək araşdırma aparılmışdır.

- Fakt və materialların toplanaraq ümumiləşdirilməsi;
- Tarixi- müqayisəli metod;
- Sistemləşdirərək təhlil etmək metodu;

Müdafiəyə çıxarılan əsas müdəalar. Dissertasiya işinin müdəalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- Mövzuya aid aparılan araşdırmalarda səhv, qeyri-obyektiv fikirlərin, həmçinin doğru hesab etdiyimiz yanaşmaların təhlil edilməsi;

- Toplanmış materiallarda Tənzimat dövrü yazıçılarının ədəbi-estetik fikirləri və bu fikirləri yansıtdıqları əsərlərinin şərh;

- Əsrlərlə davam edən hekayəçilik ənənəsindən yeni, avropa tipli novellaçılığa keçid prosesinin təhlili;

- Adı əkilən dövrdə baş verən təsirlənmələrin mənbələrinin araşdırılması;

- Təsirlənmələr nəticəsində ortaya çıxan yeni nəsr nümunələri və onların çatışmamazlıqlarının təhlili;

- Yeni nəsr nümunələrinin avropa nəsrinə ilə oxşarlıq və fərqliliklərinin ortaya çıxarılması;

- XIX əsər türk ədəbiyyatı və təsirin mənbəyi kimi göstərilən əsərlərin oxşarlıq və fərqliliklərinin gün üzünə çıxarılması;

- Tənzimat nəsrinin dil və üslub probleminin geniş təhlili;

- Adı çəkilən dövrdə nəsr nümunələrindəki mövzu dairəsinin və obrazlar sisteminin təhlili və şərh;

- Türk ədəbiyyatı üçün xarakterik olmayan və məhz Tənzimat dövründə yaranan bədii publisistikanın meydana gəlməsi və formalaşması prosesi qarşılaşdığı maneələr və ilk bədii publisistika nümunələrinin təhlili;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- Azərbaycan türkologiyasında Qərb ədəbiyyatının türk nəsrinin formalaşması prosesinə təsiri məsələsinə həsr olunmuş ilk müstəqil elmi-tədqiqat işidir;

- İlk dəfə olaraq XIX əsrin ikinci yarısında yeni tipli hekayə, roman və publisistika janrlarının təşəkkülündə Qərbi Avropa ədəbiyyatının, xüsusən fransız ədəblərinin tərcümə əsərlərinin rolu müəyyənləşdirilir;

- Həmçinin bu təsirlənmənin Avropa ölkələrində təhsil alan, mühacir həyatı yaşayan, müxtəlif vəzifələrdə işləyən Tənzimat yazıçılarının Qərb ədəblərinin yaradıcılığından bilavasitə təsirlənmələri şəklində olması aşkarlanır;

- Tarixi-xronoloji ardıcılıqla Tənzimat dövründə yazılan nəsr əsərlərinin ideya-məzmun və janr xüsusiyyətləri, sənətkarlıq məsələləri, dil-üslub özəllikləri, ilk türk romanlarının təqlid, yaxud orijinal (milli-məhəlli) olması problemi, alafraq (avropasayağı) və alaturka (türksayağı) obrazları tədqiqata cəlb olunmuşdur;

- Azərbaycan türkologiyasında Tənzimat dövrü bədii publisistikasının yaranması və qərb təsirində formalaşması ilk dəfə olaraq elmi tədqiqat işi səviyyəsində araşdırılmışdır;

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri- praktik əhəmiyyəti belədir:

- Problemə yeni yanaşma tərzinə və elmi-nəzəri qənaətlərinə görə Türkiyə ədəbiyyatında tərcümə əsərləri, hekayə, roman və publisistika janrları ilə əlaqədar məsələlərin təhlili və həllində mənbə rolunu oynaya bilər;

- Dissertasiyanın başlıca müddəə və nəticələrindən nəzəri baxımdan türk ədəbiyyatı tarixinin, xüsusilə bədii nəsr janrlarının təşəkkülü və təkamülü mərhələlərinin araşdırılması və yazılmasında, bütövlükdə tanınmış türk sənətkarlarının həyat və yaradıcılığına dair monoqrafik kitabların hazırlanmasında istifadə oluna bilər;

- Təcrübi baxımdan ali məktəblərin şərqşünaslıq və filologiya fakültələrinin proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtibində faydalanmaq mümkündür;

Dissertasiya işinin aprobasiyası və tətbiqi. Əldə edilən elmi nəticələr, dissertasiyanın əsas məzmunu, tədqiqat konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyənləşdirdiyi elmi jurnallarda, beynəlxalq konfranslardakı çıxışlarda (74-86; 274-275) öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Şərq-Qərb” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və işarə ilə həcmi. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Dissertasiya işi giriş (15345 şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil 3 paraqraf – 71020 şərti işarə; ikinci fəsil 2 paraqraf – 67005 şərti işarə; üçüncü fəsil 3 paraqraf – 123368 şərti işarə), nəticə (7642 şərti işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 280946 şərti işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və elmi yeniliyi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və pedmeti, məqsəd və vəzifələri haqqında məlumat verilir, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti və qarşıya qoyulan müddəalar açıqlanır.

Dissertasiyanın **I fəslı “Köhnə tipli nəsrədən yeni (Avropa) tipli nəsrə keçid prosesi”** adlanır. Üç yarım fəsilədən ibarət olan bu fəslin birinci yarım fəslı “**Tənzi mat dövrünün ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühiti**” adlanır. XVIII əsrdə ən qüvvətli günlərini yaşayan və dünya dövlətləri arasında xüsusi yerə sahib olan Osmanlı dövləti süqutun qarşısını almaq üçün uzun illər davam edən yeniləşmə prosesini yaşamaq məcburiyyətində qaldı. Əsrlərə üç qitəyə hökm edən bir millətin süquta yaxınlaşması və alınan tədbirlərə baxmayaraq, geriləmənin davam etməsi başda dövlət adamları olmaqla bütün ziyalılarda tamamilə dağılıb pərişan

olma qorxusu oyandırmışdı. Bu qorxu və təlaşla çarə axtarmağa başlayan dövrün ziyalıları içərisində Tənzimat fərmanı ilə eyni adı daşıyan ədəbi-ideoloji cərəyanın çox görkəmli nümayəndələri də vardır. Bu yarımfəsildə bütövlükdə, adı çəkilən dövrdə Osmanlının siyasi mühitində baş verən dəyişikliklər, bu dəyişikliklərin ictimai sferada təzahürü və bunun nəticəsi kimi ədəbi - mədəni sahədə yeniliklər tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Tənzimat dövründə müxtəlif siyasi-ideoloji fikir cərəyanlarının daşıyıcıları olan tanınmış ziyalılar, ədəbi simalar və ictimai-siyasi xadimlər Osmanlı İmperiyasının tənəzzülünü dayandırmaq və süqutunun qarşısını almaq məqsədilə əsaslı islahatlar həyata keçirmək, maliyyə və iqtisadi geriqalmışlığı, vergi siyasətindəki nöqsanları aradan qaldırmaq, idarəetmə sistemini Avropa tipli dəyişikliklər etmək, lakin bütün hallarda, ölkənin daxili işlərinə Qərb dövlətlərinin müdaxiləsinə yol verməmək üçün bütün imkan və vasitələrdən istifadə edirdilər.

Yeni ədəbi nümunələrin yaranmağa başladığı bir dövrdə Osmanlı cəmiyyəti qəzet ilə tanış olmuşdur. Bu da özlüyündə yazı dilinin xalqa anlama biləcəyi bir dil və bir üslub təqdim etmişdir. Osmanlı dövlət adamları, bir növ ədəbi əsərlər vasitəsilə cəmiyyəti mədəni dəyişimə hazırlayırdılar. Bundan başqa ədəbi və estetik zövqün inkişaf etməsi istiqamətində addımlar atılırdı ki, bu da həmin zaman intervalında ədəbi mübahisələri daha da alovlandırır. Belə ki, Qərb mədəniyyəti öncə qəzeti, ardınca isə Türkiyə ədəbiyyatına roman, hekayə, tənqid, məqalə janrlarını tanıtdı. Tənzimat dövründə 70-ə yaxın qəzet və 100-ə yaxın jurnal nəşr edilirdi. Bütün bu qəzet və jurnallar türk nəsrinin inkişafında münbit və geniş ədəbi zəmin olmuşdur. Tənzimat ədəbiyyatını 1860-cı ildə nəşrə başlayan “Tərcümani əhval” qəzetinin ətrafında toplaşan dövrün ziyalıları başlatmışdılar. Dövrün mütərəqqi qəzetlərinin hamısı tənzimatçıların ilk ədəbi-ideoloji tribunaları idi. Bu yarımfəsildə İbrahim Şinasinin, Namiq Kamalın dövrü mətbuatda çap olunmuş məqalələri tədqiqata cəlb edilmiş, məqalələrdə əksini tapmış ictimai-siyasi, ədəbi düşüncə və mülahizələr geniş təhlil olunmuşdur. Yarımfəsildən aydın olur ki, mətbuat vasitəsilə Osmanlı ədəbiyyatına bir sıra yeni ədəbi janrlar daxil olmuş və bədii nəsr türk ədəbiyyatının müstəqil bir qoluna çevrilmişdir.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslinə “Tənzimat sənətkarlarının ədəbi-estetik axtarışları” adı verilmişdir. Dövrün ictimai-siyasi şəraiti fonunda Tənzimatçılardan bəhs edərkən bir mühüm məqamı da qeyd etməyi vacib bilirik. Tənzimatdan sonra başlanan qərbliləşmə fəaliyyətlərində ziyalıların Avropaya yönəlmiş davranışlarında dini stereotiplərin getdikcə zəiflədiyini və fərdiləşməyə doğru meylin daha çox olduğunu müşahidə edirik. Tənzimat dövrü ziyalısı Qərbin dilini (dillərini) danışan, Qərbin dəyər və mentalitetinə uyğunlaşan, Avropa tipli məktəblərdə yetişmiş və xalqdan ayrı bir sinif yaratmışdır. Bu sinfin ideologiyası da qərbliləşmə kimi yaşamaq və düşünmək, xalqdan özünü bütünlüklə sıyıaraq materialist bir fəlsəfəyə arxalanmaqda idi. Tənzimat sənətkarlarını ortaq məxrəcdə birləşdirən ən mühüm amil onların dil məsələsinə baxışlarının üst-üstə düşməsidir. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyat yenidən formalaşdığı zamanda, dil də mütləq şəkildə dəyişməyə məruz qalır. Çünki dil bir tərəfdən ədəbiyyatı qurur, bir yandan da o dövrün yazıçıları tərəfindən özəlləşdirilir. Tənzimat yazıçıları özlərindən əvvəlki ədəbiyyatı inkişaf etdirmək üçün osmanlıcanın hakim olduğu ədəbiyyat dilini eynilə tətbiq edə bilməyəcəklərini anlamışdılar. Divan ədəbiyyatının dili, xüsusilə şeirdə dar bir kütləyə xitab edirdi. Tənzimat sənətkarları isə geniş oxucu kütləsinə xitab etməyin yollarını tapmaq məcburiyyətində idilər. Bu səbəbdən “dilini sadələşdirilməsi” prosesi başlamalı idi və bu, özünü çox gözlətmədi. İki mühüm tezis irəli sürüldü: nəsr dilini sadələşdirmək və milliləşdirmək. “Sadələşdirmə” əsas etibarilə yazı dilini danışmaq dilinə yaxınlaşdırmaq demək idi. “Milliləşmə” isə sadələşməni əhatə etməklə birlikdə məsələni dil-millət və dil-millət mədəniyyət əlaqələri zəminində dəyərləndirir³. Bu baxımdan İ.Şinasi, N.Kamal, Z. Paşa, Ə.Midhəd, M.Naci, R.Əkrəm kimi yazıçıları ilk qrupa, Ə.Vəfiq Paşa, Ş.Sami, Ə. Suavi, Süleyman Paşa kimi aydınları ikinci qrupa daxil edirlər.

İ.Şinasinin yazı dilinin sadələşdirilməsi yolundakı ən böyük xidməti, hər hansı bir söz oyununa girmədən, insanın düşündüyü kimi sadə və anlaşılıqlı üslubda yazı yazma ənənəsidir. Onun araşdırdığı məsələlərin başında türk dilinin mənşəyi haqqındakı işləri gəlir.

³ Ü.Səmədova. Tənzimat dövründə dilin sadələşməsi məsələsi. Azərbaycan Universiteti “İpək yolu” jurnalı. Bakı: 2016, s.128-134

Yazıcının “Fransızca Lüğət” (“Kamus-i Fransevi”), “Türkcə lüğət” (“Kamus-i Türki”) əsərləri öz aktuallığını bugün də itirməmişdir. Türkçülük fəaliyyətlərindəki işlərinin qiymətləndirilməsi lazım olan ziyalılar arasında Əhməd Vəfiq Paşa və Şəmsəddin Sami də vardır. Türk dilinin bu gün də istifadə edilən ən tələbatlı lüğəti “Türkcə lüğət” Şəmsəddin Saminin ən məşhur əsəridir. O, nəşr etdirdiyi “Sabah” qəzeti və “Hafta” jurnalında türk dilinə və soyuna dair vacib fikirlər irəli sürmüşdür. TənziMAT dövründə dil məsələsindən sonra ikinci ən mühüm mövzu haqq, ədalət, qanun, bərabərlik kimi fikirlərin cəmiyyətə çatdırılması idi. Bu anlayışların Türk ədəbiyyatına və qəzet yazıları vasitəsilə ictimaiyyətin gündəminə ilk dəfə gətirən İbrahim Şinasi, Ziya Paşa və Namiq Kamal olmuşdur. Onlar bu anlayışı, yalnız mövzu baxımından işləməklə kifayətlənməmiş, həm də reallaşması üçün siyasi mübarizəyə də başlamışdılar. Yarımfəsildə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilərək geniş və ətraflı bəhs olunmuşdur⁴.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəsli **“Ənənəvi hekayəçilikdən modern novellaçılığa doğru”** adlanır. Bütövlükdə türk ədəbiyyatının qaynağı olan təhkiyə mədəniyyəti, şübhəsiz ki, həm də TənziMAT nəsrinin qaynağını təşkil edir. Bunların başında türk xalq təhkiyəsi və onun zəngin örnəkləri - nağıllar, əfsanələr, eposlar, dastanlar, hekayətlər, qissələr, lətifələr, eləcə də “məddah”, “qaragöz” və “orta oyunu” adı verilən əyləncəli xalq tamaşaları dayanır. TənziMAT dövrü türk hekayələrinə qaynaq təşkil edən ilk yazılı nümunələrdən biri Giritli Əli Əziz Əfəndinin “Xəyal içində xəyal” (“Hayal içinde hayal”), “Əziz əfəndinin xəyalı” (“Muhayyelat-ı Aziz efendi”) əsəridir. “Xəyal” (“Muhayyelat”) XVIII əsrin sonunda (1797) qələmə alınsa da, klassik hekayə ənənəsi içində ortaya çıxan dəyişikliyin ilk nümunəsi olaraq qəbul edilir. Bu əsərin bütün TənziMAT yazıcıları üzərində təsiri olmuşdur. Ə.Midhəd və kürəkəni M.Naci bu təsirə düşən yazıçılardan sadəcə ikisidir. Ə.Midhəd “Cəngi” (“Çengi”) romanında qəhrəmanına dəfələrlə “Xəyal”ı (“Muhayyelat”) oxutdurmuş, Müəllim Naci də əsl adı Ömər olduğu halda, özünə “Xəyal”ın qəhrəmanlarından Naci Billahın adını təxəllüs olaraq götürmüşdür. Amma Midhəd Əfəndinin yeni tipli

⁴ Ü.Səmədova. XIX əsr TənziMAT ədəbiyyatı Şərq- Qərb əlaqələrinin nəticəsi kimi. İslam həmrəyliyi ili-2017 həsr olunmuş beynəlxalq konfrans materialları. Bakı: 2017, s. 207-208.

hekayələrinin toplandığı ilk kitabları o dövr üçün ən səviyyəli əsərlər sayılan, 1871-1894-cü illər arasında 25 kitab olaraq nəşr edilmiş "Gözəl duyğuların rəvayəti" ("Letaif-i Rivayat") dir. "Gözəl duyğuların rəvayəti" hekayələrində əsarət, müstəqillik, qadınların oxuması, təhsil, əyləncə, köhnə adətlər, dedi-qodu, qadın məsələləri, çox arvadlılıq kimi dövrün sosial məsələləri işlənmişdir. Əhməd Midhəd bu hekayələrdə köhnə yazı və ifadə ənənələrini davam etdirmək istəmişsə də, işlədiyi mövzuların tərzinə buna imkan verməmişdir. Realist və naturalist romanlardan detektiv, avantürüst (macəra) romanlara qədər demək olar ki, romanın hər formasında əsər yazmış Əhməd Midhəd "Bəxtiyarlıq" adlı povestində türk ədəbiyyatında ilk dəfə kənd mövzusunu təhlil etmişdir. Əhməd Midhəd Əfəndinin bu uzun hekayəsi şəhər və kənd həyatının gözəlliyindən bəhs edən bir düalizm üzərində qurulan ədəbi nümunədir. Əsərdə Jan Jak Russonun və ümumiyyətlə, XIX əsrdə, demək olar ki, bütün romantiklərin mənimsədikləri təbiətə və ekzotik diyarlara qaçıb sığınmaq fikri müdafiə olunmuşdur.

Bu yarımfəsildə Sami Paşazadə Sezai, Rəcəzadə Mahmud və Nəbizadə Nazimin hekayələri geniş təhlil olunmuş və belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, Tənzimat dövrü hekayə janrı öz ilk nümunələrini vermiş və bu ədəbi nümunələrdə nə qədər qüsurlar olsa da sonrakı mükəmməl hekayələrin yaranması yolunda bir bələdçi rolunu oynamışdır. Bu dövrdən sonra roman və hekayənin sərhədləri də bəlli oldu.

İkinci fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəslin "**Tənzimat dövründə roman janrının formalaşması**" adlanan birinci yarımfəslində adı çəkilən dövrdəki tərcümələrdən və onların formalaşmaqda olan ədəbiyyata təsirindən söz açılır. Qeyd edək ki, Osmanlı yazıçıları Qərb romanını iki yoldan tanımışlar⁵; Birinci yol fransızca və ya ingiliscə bilənlərin romanları orijinal dillərində oxumaları, ikinci yol isə tərcümələrdir. Osmanlı ictimaiyyətinin roman janrı ilə tanışlığı tərcümələr yolu ilə olmuşdur. Qərb filosoflarının əsərlərindən tərcümə etdiyi məlum olan ilk türk müəllif Münif Paşadır. O, Volter, Fenelon və Fontenelledən tərcümə etdiyi dialoqları "Hikmətli söhbətlər" ("Muhaverat-ı Hikemiyyə") adı altında toplayaraq 1859-cu

⁵ Ü. Səmədova. Qərb təsirində yaranan türk nəsr. Türkiyə Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı 2014, s. 160-167

ildə nəşr etdirmişdir. Bundan sonra, tərcümə ədəbiyyatına daxil olan Əhməd Vəfiq Paşanın “Mikromeqanın hikmətli hekayəsi” (“Hikaye-i Hikemiyye-i Mikromega”) adı ilə tərcümə edərək əvvəl, “Diyojen” jurnalında, sonra da kitab kimi 1871-ci ildə nəşr etdirdiyi Volterin “Mikromeqa” adlı əsəridir. Eyni əsəri bir il sonra, Direktör Əli bəy “Güllü Aqop” teatrı üçün pyes variantında tərcümə etmişdir. Əhməd Vəfiq Paşa daha əvvəl Yusuf Kamil Paşanın tərcümə etdiyi Fenelonun “Telemak” adlı əsərini 1880-cı ildə daha sadə bir dillə çevirərək, ilk öncə, “Hüdavendigar” qəzetində ixtisar olunmuş variantda, sonra da eyni il kitab halında dərc etdirmişdir. Tərcümə romanların davamı olaraq Ethem Pertev Paşa, Russodan nəzmlə tərcümə etdiyi “Ölümsüz həyat” (“Beka-ı hayat”) adlı tərcüməsi 1872-ci ildə “Cüzdən Mecmuası”nda nəşr olunmuşdur. Bundan başqa o, Volterin bir münacaatını da tərcümə etmişdir. Namiq Kamalın tərcümə ədəbiyyatına verdiyi töhfələri qeyd etmədən olmaz, onun Rossenin fransız ixtilasına çox böyük təsir edən “Le Contrat Social” adlı əsəri “İctimai Şərait”, (“Şərait-i İctimaiye”) Kondorsetin “Progres des esprit Humain” adlı əsəri “Yüksəliş tarixi və ictimai rəy” (“Tarihi Terakkiyat-i Efkâr-ı Beşer”) adı ilə tərcümə etmişdir. Ayrıca tərcümələri arasında Volneyin “Xarabalıqlar” (“Les Ruines”) adlı əsərinin də olduğu qeyd edilir⁶.

Monteskyönün “Romanın yüksəlişi və süqutunun səbəbləri” (“Romanın İtila ve İzmihlaline dair”) adlı əsərini tərcüməyə başlayan Namiq Kamal, Rossenin iki məktubunu türkcəyə tərcümə edən Ethem Paşa da, fransız yazıçı Viardotun əsərinin 2 cilddə “Əndəlüs Tarixi” adı altında tərcümə edən Ziya paşa öz tərcümələrində çətin Osmanlı türkcəsi istifadə etmişdir. Onun başqa bir əsəri “İnkvizisiya tarixi” Çeril və Lavallinin əsərlərindən kiçik bir xülasə tərcümədir və bu əsərdə dil bir az daha sadədir. Dövrün başqa bir əsəri “Emili” əsəridir. Bu əsər Jan Jak Russonun əsərinin Türk dilinə tərcüməsidir. Amma bu əsər indiyə qədər tam şəkildə əldə edilməmişdir. Dövrün başqa bir ədəbi nümunəsi Ziya paşanın Molyerdən tərcümə etdiyi “Namuslu” (“Taaffüf”) adlı əsəridir. Əsər qafiyəsiz və sadə bir dillə tərcümə edilmişdir. Bütün bunlar ilk tərcümə nəşr nümunələri hesab olunur. Osmanlı cəmiyyətinin Qərb

⁶ Ü.Səmədova. Tənzimatdan sonra ədəbiyyatda tərcümələr. Gənc tədqiqatçıların elmi məqalələr toplusu. Bakı. 2014, s.243-250.

mühiti ilə tam tanış olmaması səbəbilə ilk tərcümələrin kifayət qədər oxucu kütləsi topladığını söyləmək olmaz. Həm düzgün seçim etmək, həm də tərcümə olunan əsərlərin texniki xüsusiyyətlərini saxlamaq, xüsusilə də keçid dövründə çətin olduğu üçün tərcümə fəaliyyətlərinin təsir gücü 1870-ci illərə qədər xeyli zəif idi. Digər tərəfdən də, Qərb xalqlarının öz mədəniyyətinə uyğun olan əsərlərin müsəlman-türk mədəniyyəti ilə uyğunlaşdırmaq məsələsi də tərcümə işlərini yavaşladan nüanslardan idi. Başqa bir tərəfdən Qərb qaynaqlı əsərlərin türk dilinə çevrilməsində konkret bir proqram yox idi. Fransızca bilən yazıçıların şəxsi seçimləri olan əsərlər tərcümə edilir və nəşr olunurdu. Nəsr sahəsində həyata keçirilən tərcümələrdən bəhs edilən zaman ilk xatırlanan Münif Paşadır. Volter, Fenelon, Fontenelledən tərcümə etdiyi yazıları “Hikmətli sözlər” (“Muhaverat-ı Hikemiyye”) (1859) adı altında nəşr etdirən Münif Paşa, xüsusilə seçdiyi mövzularla diqqəti cəlb edir. “Səfillər” (“Hikaye-i Mağdurin”) Münif Paşa tərəfindən tərcümə edilən “Telemakın tərcüməsi”nə nisbətən, köhnə yazı üslubundan uzaqlaşmış və bu səbəbdən daha asan başa düşülən bir dillə qələmə alınmışdır. 1864-cü ildə Daniel Defonun “Robinzon Kruzo”su tərcümə edilir. Dövrün tarixçilərindən olan Ahmet Lütfi Əfəndi, əsəri ərəbcədən “Robinzonun hekayəsi” adı ilə uyğunlaşdırılmış variantını tərcümə etmişdir. Bir neçə il fasilələrlə inkişaf edən tərcümə ədəbiyyatında bundan sonra ortaya çıxan əsər Memduh Paşanın Lamartinedən tərcümə etdiyi “Jöneviev hekayəsinin tərcüməsi” (“Tercüme-i Hikaye-i Jöneviev”) romanıdır⁷. Bu dövrün tərcümə əsərlərinin ortaq xüsusiyyəti Osmanlı cəmiyyətinə Qərb düşüncə və həyat tərzini aşılamaq idi. Xüsusilə, Avropaya yaxınlaşmağı təbliğ edən tərcümələrə üstünlük verilmişdir. Tərcümələr vasitəsilə Qərb düşüncə və dəyərlərin daha asan mənimsədilməsi üçün tərcümələrdə xalqa yad gələ biləcək bəzi dini və əxlaqi ünsürlərə yer verilmədiyi görünür. Xatırladaq ki, məhz bu tip tərcümələrdəki mövzular və onların bədii həlli məsələləri, təhkiyə və yazı texnikası türk romanının təşəkkülünə və sonrakı inkişafına kömək etmişdir.

⁷ Taşkıran C. Tanzimat dönemi çeviri, siyasal ve kültürel bir bakış: Yüksek lisans, Kocaeli, 2010, 141 s; Ülger M. 19. Yüzyıl osmanlıda felsefi tercüme faaliyetlerine bir bakış //Fırat Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi, N-13, 2008, s. 297-306; Ülken H.Z. Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü. İstanbul: Dün ve yarın yayınları, 1935, 316 s.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə **“Roman janrının təşəkkülü və ilk türk romanları”** adlanır. Tənziyat dövrünə qədər Osmanlı dövlətində Qərb stilində roman nümunələrinə rast gəlinmir. İlk yazılan romanlar isə, əsasən, Qərbdə yazılanları təqlid edirdi. Digər tərəfdən, Tənziyat dövründə yazılan əsərləri roman janrının tələblərinə tam şəkildə cavab verən əsərlərdən daha çox, uzun hekayə olaraq qəbul etmək lazımdır. Ənənəvi Şərq estetikasına söykənən hekayə janrı isə türklərin İslamı qəbul etmələrindən əvvəl, dastanlarla başlayır. Sonrakı dövrdə yaranan xalq hekayələri və məsnəvilər də bu ənənənin davamıdır.

Qərbdən alınan roman janrı və texnika baxımından yazıçıya və cəmiyyətə yad olsa da, Osmanlı yazıçısı romanın əsasını təşkil edən təhkiyəyə yad deyildi. Roman yazma sahəsində Tənziyat yazıçılarının ikisi (Əhməd Midhəd və Namiq Kamal) ustad olaraq qəbul edilir, çünki Tənziyat romanı, ilk növbədə, bu iki yazıçı sayəsində təşəkkül tapıb, inkişaf etmişdir⁸. Əhməd Midhədin Qərbə olan münasibəti romanlarında da əks olunmuşdur. Qəhrəmanları türk olan romanları ("Parisdə bir türk", "Qaranlıq məsələlər", "Dəmir bəy") ilə bərabər, mövzusu, qəhrəmanları və məkanı ilə birlikdə tərcümə təəssüratı bağışlayan romanları da ("Diplomlu qız", "Quldur Montari", "Cəllad", "Qızıl Aşıqləri") mövcuddur. Namiq Kamalın türk nəsrində ilk ədəbi roman hesab edilən "İntibah" əsərinin, eləcə də, digər əsərlərinin qaynaqları, yaxud ilham mənbələri bu günə qədər mübahisə mövzusu. Əhməd Hamdi Tanpınar, Məhmət Kaplan, Mustafa Nihat Özön, Baha Dürder, Atilla Özkırımlı, Robert Finn, Güzin Dino kimi tədqiqatçılar oxşar düşüncələrlə əsərin qaynağını fransız romanı olması fikri üzərində dururlar. Əhməd Hamdi Tanpınar qeyd edir ki, bu peşmançılıq romanı Namiq Kamala, şübhəsiz, Dümanın "Kameliyalı qadın" romanından gəlmişdir. Yarımfəsildə Əhməd Midhədin "Dənizçi Həsən" romanı ilə Aleksandr Dümanın "Monte Kristo" əsəri arasındakı bənzərlik və paralellər, "Müşahidə" romanında Emil Zolanın naturalizminin təsiri araşdırılır, "Cəngi" romanının isə Migel de Servantesin "Don Kixot" əsərinə nəzirə olaraq yazıldığı müəyyən edilir. Bütövlükdə, Qərb ədəbiyyatından təsirlənən novator Tənziyat yazıçılarının yeni türk

⁸ Ü. Səmədova. Tənziyat ədəbiyyatını işıqlandıranlar. AMEA akademik Z. M. Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutunun "Şərq filologiyası məsələləri". Bakı-2014, s.359-371

nəsrini, xüsusən roman janrını formalaşdırma yollarını mövzu, dil-üslub, obrazlar, təhkiyə və yazı texnikası baxımından belə müəyyənləşdirmək mümkündür: 1.Romanda elm və texnika ilə bağlı yeniliklər; 2.Yaşayış tərzilə bağlı yeniliklər; 3.Kitabxanaların romanda təzahürü; 4.Mağaza, alış-veriş, səyahət, otel, restoranların romanlarda yeri; 5.Romanlardakı ev dekorasiyalarında yenilik; 6.Əyləncə həyatı; 7.Dəb, geyim tərzində dəyişiklik; 8.Romanlarda sosial sinifləndirmənin yaranması; 9.Romanlardakı Avropasayağı xidmətçi və tərbiyəçilər; 10.Mətbuatın romanda əks olunması. Bu yarım fəsildə Əhməd Mithəd Əfəndinin “Heyrət”, “Parisdə bir türk”, Namiq Kamalın “Zəhra”, “Diplomlu qız”, “Dünyanın qəribəlikləri”, “İntibah”, Rezaizadə Mahmudun “Avtomobil sevgisi” və s. romanları geniş təhlil olunur və belə bir mülahizə irəli sürülür ki, Tənzimat dövrü hekayə və romanlarındakı yeniliklərin başlıca mənbəyi Qərb ədəbiyyatı və mədəniyyətidir. Avropa ədəbiyyatından türk nəsrinə daxil olan yeni ədəbi növ, janr, forma, tip, xarakter və mövzular XIX əsr türk nəsrinin və bütövlükdə türk ədəbiyyatının sonrakı inkişaf perspektivlərinin istiqamətini müəyyənləşdirdi.

Dissertasiya işinin “**Tənzimat dövrü nəsrinin poetikası**” adlı III fəslə 3 yarım fəsildən ibarətdir. “**Tənzimat nəsrində dil və üslub problemi**” adlanan birinci yarım fəsildə qeyd olunur ki, tənzimat nəsrinin dil və üslub məsələlərinin ətraflı təhlili üçün Şəmsəddin Saminin “Tələt və Fitnatın məhəbbəti”, Namiq Kamalın “İntibah” və “Cəzmi”, Rəzaizadə Mahmud Əkrəmin “Avtomobil sevgisi” və “Muhsin bəy”, Əhməd Mithədin “Fəlatun bəylə Rakım əfəndi”, Samipaşazadə Sezainin “Sərgüzəşt”, Nəbizadə Nazimin “Zəhra” kimi dövrün ən məşhur və tipik romanları maraqlı material verir.

Tənzimat dövründə dilin sadələşdirilməsi və danışiq dilinə yaxınlaşdırılması ən aktual məsələlərdən idi. Tənzimat nəsrini dil və üslub baxımından tədqiq etdiyimizdə, ilk növbədə, bu dövrün iki ayrı dil anlayışının olduğu nəzərə çarpır. Bunlardan biri Namiq Kamalın ziyalı təbəqəyə ünvanlanan ədəbi dili, digəri isə Əhməd Mithədin orta təbəqəli xalqın zövqü və mədəni səviyyəsinə uyğun yazılan populist düşüncəli əsərlərinin dilidir.

Türk ədəbiyyatının ilk romanlarından olan Şəmsəddin Saminin “Tələt və Fitnatın məhəbbəti” (1872) əsərini araşdıran dilçilər onun dil və üslub problemlərinə də toxunmuşlar. Bu janrda ilk olduğuna görə forma,

mövzu və üslub baxımından bir çox çatışmazlıqları vardır. Roman ənənəvi divan və xalq hekayəçiliyindən modern təhkiyəli romana keçiddə bir “ara mətn” olaraq qəbul edilir. Yarımfəsildə tədqiqata cəlb olunan başqa bir roman “İntibah”dır və burda bədii təsvir vasitələri diqqəti cəlb edir. “İntibah”ı dövrün digər romanlarından ayıran xüsusiyyətlərdən biri də psixoloji təhlillərə yer verməsidir. “İntibah” romanı realizmə mümkün qədər yaxınlaşması və psixoloji təhlilləri baxımından qədim hekayə ənənəsindən uzaq novator bir əsərdir. Qətiyyətlə demək olar ki, Rəcəizadə Əkrəmin “Avtomobil sevgisi” və Samipaşazadənin “Sərgüzəşt” romanları bu əsərin təsiri altında yazılmışdır. Namiq Kamalın ilk romanı “İntibah”la müqayisədə “Cəzmi” əsəri yazı və ifadə texnikası baxımdan daha mükəmməldir. Mükəllimlərin azlığı, təsvirlərin əsasən subyektiv və mübaligəli olması, psixoloji təhlillərə az yer verilməsi və romantizmin təsiri ilə hadisələrin tragik bir şəkildə qurtarması əsərin ən çox tənqid edilən məziyyətlərindəndir. Əsər tarixi bir roman olmasına baxmayaraq, dövrün yaşayış tərzini və məkanla bağlı məlumat verilmir.

Yarımfəsildə Əhməd Midhədin “Fəlatun bəylə Rakım əfəndi”, “Dünyanın qəribəlikləri”, Rəcəizadə Mahmud Əkrəmin “Avtomobil sevgisi” romanları da tədqiqata cəlb olunmuşdur. Romanların geniş təhlili onu deməyə əsas verir ki, dövrün romanlarının üslub və dillərində diqqəti çəkən başqa bir məsələ həm atalar sözlərinin istifadəsində, həm cümlələrdə, həm də işlədilən söz birləşmələrində baş verən dəyişikliklərdir. Qərbin, xüsusilə də fransız ədəbiyyatının təsiri altında olan Tənzimat dövrü yazıçıları türk dilinə qarşı böyük bir həssaslıq oyandırmış və bu məqsədlə xalqın anlayacağı dillə yazmaq fikri ortaya çıxmışdır. Bunlardan birincisi xalq dilində olan və hamı tərəfindən tez-tez işlədilən atalar sözləri idi. Tənzimat dövrü romanları üçün, eyni zamanda, xarakterlərin öz-özləri ilə danışması (daxili monoloq) səciyyəvi idi. Yazıçılar obrazların yalnız davranışını deyil, daxili dünyasını da açaraq onların xarakterini təqdim etmişlər.

Bu fəslin ikinci yarımfəsli **“Tənzimat romanının mövzu dairəsi və obrazlar sistemi”** adlanır. Yarımfəsildə bildirilir ki, roman janrının türk ədəbiyyatına daxil olması ilə nəsrə daha əvvəl, müşahidə edilməyən yeni mövzular ortaya çıxmağa başladı. Yazıçılar artıq divan ədəbiyyatı temalarından uzaqlaşmış, dövrün aktual problemlərini, həyat

həqiqətlərini və konkret obrazları öz əsərlərində əks etdirməyə səy göstərirdilər. Bu əsərlərdə ilk dəfə olaraq avropalaşmanın gətirdiyi yeniliklər və mənfi təzahürlər, vətən və millət anlayışları, əsarət və müstəqillik, qadınların qarşılaşdıqları problemlər və s. bu kimi mövzular işlənirdi. Reallıq bu idi ki, osmanlı həyatının qərbləşməsi, ilk növbədə özünü sosial-mədəni yaşayış tərzində hiss etdirirdi. Təbiidir ki, türk insanının həyatındakı bu ciddi dəyişiklik dövrün ədəbi əsərlərində də öz təzahürünü göstərir. Əsərlərdə, xüsusilə həyatın avropalaşması və Qərb dəyərlərini səhv başa düşmə temasına tez-tez rast gəlinir. XIX əsr türk nəsrində qərbləşmə və onun mənfi-müsbət təzahürləri, əsarət və azadlıq, xaricdə təhsil alıb qayıdan ziyalılarla yerli məmurlar arasındakı münasibətlər, ənənəvi ailə dəyərləri və Qərbdən əxz edilən yeni qadın-kəşi münasibətləri və s. bu kimi mövzuların inikası məsələlərini araşdırmışdır⁹.

Qərbləşmənin mənfi təzahürləri və müsbət cəhətləri “Felatun bəylə Rakım əfəndi” romanında bütün təfərrüatı ilə verilir. Qərbləşmənin səhv yönləri Felatun bəy obrazında, doğru tərəfləri Rakım əfəndinin simasında dilə gətirilir. Romanın bədii konfliktini daha çox Qərb və Şərqi mədəniyyət baxımından qarşılaşdırılması və müqayisəsi üzərində qurulub.

Rəcəizadə Mahmud Əkrəmin “Avtomobil sevgisi” romanının türk nəsrində realizmə keçidin başlanğıc nöqtəsidir. Tənzimat romanlarında modernləşməni, yeniliyi təmsil edən xarakterlərin başında “alafranga züppe” (“avropapərəst, modabaz, snob”) obrazı gəlir ki, bunun ən tipik nümayəndəsi sözügedən romandakı Bəhrüz bəy obrazıdır. Bu qəhrəman öz dövrü üçün o qədər tipikdir ki, türk ədəbiyyatşünasları Tənzimat sənətkarlarının romanlarındakı qərbpərəst obrazlarının ümumiləşdirilmiş xarakterinə “Bəhrüz sindromu” (geyimi, danışığı və həyat tərzini süni olan) deyirlər. Romanın mövzusu və ideya məzmununa gəlinə, bunu xüsusi olaraq vurğulamaq istəyirik ki, hadisələr və obrazlar tamamilə yerli və millidir. Əsərdə dövrün ictimai-siyasi mühiti fonunda milliliklə qərbəyönümlüyün müsbət və mənfi tərəfləri, bütün bunların obrazların

⁹ Ü.Səmədova. Tənzimat dövrü türk romanında qadın mövzusu. AMEA akad. Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Müasir türkoloji tədqiqatlar: problemlər və perspektivlər” adlı konfransın materialları. Bakı-2016, s. 172-173.

həyatına təsiri, ənənəvi maddi-mənəvi dəyərlərlə Avropadan gələn yeni dəyərlər arasındakı ahəngdarlıq, yaxud uyuşmazlıq kimi məsələlər realist lövhələrlə əks etdirilir. Romanın əvvəlində baş qəhrəman Bəhrüz bəyin Qərbə yönəlik hərəkətlərinin, sanki xülasəsi yığcam bədii səhnələrlə oxucuya çatdırılır.

Tənziyat dövrü romanlarında işlənən başqa bir mövzu azadlıq və əsarətdir. Müstəqillik mövzusunda dövrün Namiq Kamal, Şinasi, Ziya Paşa kimi sənətkarları olduqca həssasdırlar. Onlar dövrü mətbuatdakı məqalə və oçerkləri, hekayə və romanları, dram əsərləri və şeirlərində ilk dəfə olaraq türk ədəbiyyatında hürriyyət, vətən, millət kimi mövzuları işləyirdilər.

Tənziyat dövrü romanlarında ən çox toxunulan məsələlərdən biri də qadınların hüquq və azadlığı problemi idi. Əhməd Midhədin romanlarında Osmanlı tərbiyəsi almış türk qadınları yüksək tərbiyənin mücəssiməsi kimi təsvir etməklə yanaşı, digər Şərq qadın tiplərindən də bəhs olunur. Yazıçının “Heyrət” adlı romanında hind qızı Mehribanla evlənmək istəyən amerikalı Sarpson, hindli qadınların namus və əxlaqda Avropalı rahiblərdən daha üstün olduqlarını qeyd edir. “Dünyanın qarıbəlikləri” də Qərb-Şərq mədəniyyətlərində qadının mövqeyi məsələsi yer alır. Tənziyatın ilk illərində türk qadınının ictimai mövqeyinin dəyişməsi prosesində dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi ciddi siyasət öz təsirini göstərmişdi¹⁰.

Tənziyat romanlarında feminizm mövzusu da işlənmişdir. Əhməd Midhəd “Gənc türklər” əsərində cəmiyyətdə qadına verilən dəyərin artmasını tələb edir.

Tənziyat romanlarında qadınların saf məhəbbəti, evliliyi, yaxud ailə həyatı qura bilməməsi, eləcə də, əxlaqsızlıq və s. kimi problemlər də ən çox işlənən mövzular sırasındadır. Bu temalar o dövrə qədər türk ədəbiyyatında rast gəlmədiyimiz formalarda qarşımıza çıxır. Ənənəvi görücü üsulu ilə evlənmək, toy gününə qədər kişini görməmək və s. kimi köhnə adətlərdən fərqli olaraq bu əsərlərdə məktublaşmalar vasitəsilə ünsiyyət qurmaq, evliliyə qədər görüşmək, qadının ailə quracağı kişi haqqında məlumat toplamaq və mülahizə yürütmək, müsbət-mənfi

¹⁰ Yeşilyurt Ş. Ahmet Mithad Efendinin romanlarında yapı ve tema: Doktora tezi. Kayseri, 2011, 743 s.

cavabında qismən sərbət davranmaq kimi bədii səhnələrə, mükalimələrə və yazıçı təhkiyəsinə tez-tez rast gəlirik. İlk olaraq bu novatorluğa “Dənizçi Həsən” romanındakı Cuzella obrazı ilə qarşılaşırıq. Ailənin təzyiqi ilə evlənmə də romanlarda (“Tələt və Fitnatın məhəbbəti”, “İntibah”, “Yer üzündə bir mələk”, “Yenimi yoxsa dəyərsizmi?”, “Mühazirə”) işlənən temalardandır. Amma dövrün yazıçıları bu mövzulara toxunarkən bu tip evliliklərə qarşı olduqlarını nəzərə çatdırırlar, evlənəcək insanların bir-birlərini görərək qərar vermələrini dilə gətirirlər. Ümumiyyətlə, Tənzimat yazıçıları öz əsərlərində nikah məsələsinə böyük diqqət ayırmışlar. Sevmədiyi kişi ilə evləndirilmiş qadınlara boşanma tövsiyə edilmir, çünki ailə qurumunun davamlılığı Osmanlı mədəniyyətində önəmli yer tutur. Qadın qəhrəmanın ikinci evliliyinə müsbət münasibətə tək istisna Fatma Aliyə xanımın “Mühazirə” romanındakı Fazilə xarakteridir. Digər yazıçıların ideal qadın obrazları işləyərək özlərini maddi cəhətdən təmin etmiş, ömürlərini övladlarına həsr etmişlər.

Tənzimat dönəmində roman janrı forma etibarilə də xeyli zəngindir. Tarixi, məhəbbət və sosial məzmunlu romanlarla yanaşı, macərə və səyahət formasındakı romanların da xeyli artdığı müşahidə olunur. Nəsr janrlarına yeni-yeni alışan Osmanlı oxucusu Avropa yazıçılarının macərə romanlarına böyük maraq göstərincə, Tənzimat yazıçıları da səyahət və macərə romanları yazmağa başlayırlar. Əhməd Midhədin sürgün illərində yazdığı həm tarixi, həm macərə roman olan “Dənizçi Həsən” (1874) əsərində hadisələr Əlcəzair və İspaniyada, Paris, Misir, İstanbul və Şam şəhərlərində cərəyan edir. Həsənin öz sevgilisi Cuzellanı axtararkən başına gələn macərələr təsvir olunur. Ədibin Rodos adasında sürgündə ikən qələmə aldığı “Dünyada nələr olmuş” romanı (1875) III Sultan Səlim dövründə Kabakçı Mustafa üsyanından bəhs edən bir həm tarixi, həm də məhəbbət-macərə hekayəsidir. Yazıçı bu əsərdə nağıl və xalq hekayələrindən faydalanmışdır. “Dünyanın qəribəlikləri” yazıçının başqa bir macərə-tarixi romanıdır. Əhməd Midhədin “Yeniçərilər” və Namiq Kamalın 1877-ci ildə Midillidə sürgündə ikən yazdığı “Cəzmi” romanları türk ədəbiyyatında tarixi roman janrında qələmə alınan ilk nümunələrdir. Əsərdə ilk baxışda, sanki bir ailə-məişət problemi işlənir təəssüratı yaranır. Lakin diqqətli mütaliə göstərir ki, ədib bu hadisələrin fonunda o dövrdə yeniçərilərin (Osmanlı

ordusu əsgərlərinin) özbaşınalığı, qanun tanımazlığı, dövlət idarəçiliyinə tez-tez müdaxiləsi, üsyan və iğtişaş törətməsi və dövlətin bundan xeyli ziyan görməsi kimi problemlər tənqid edilir.

“Cəzmi” romanında XVI əsrdə II Səlim dövründə başlayıb fasilələrlə yarım əsrə qədər davam edən Osmanlı-İran müharibələrindən bəhs olunur.

Tənziyat dövrü romanlarındakı ideya-məzmun məsələlərini nəzərdən keçirərkən, şübhəsiz ki, bu ideyanı həyata keçirən obrazlar qalareyasına müraciət etmək lazım gəlir. Bəri başdan qeyd edək ki, çoxsaylı obrazlar içərisində tip və xarakter səviyyəsinə yüksələn həyatdan götürülmüş qəhrəmanlar olduğu kimi, müəllifləri tərəfindən axıra qədər işlənməmiş, yaxud ideallaşdırılmış, həyat həqiqətlərindən qismən uzaq insanlarla da qarşılaşırıq.

Tənziyat romanlarında önə çıxan qəhrəman dövrün ideal insanını təmsil edən ziyalı tipidir. Tənziyat romanında ziyalı tipin ilk nümunəsi Əhməd Midhədin “Fəlatun bəylə Rakım əfəndi” adlı romanındakı Rakım tipidir. Əhməd Midhəd avropalaşmanı səhv anlayan Fəlatun bəyin qarşısına Qərb dünyasını doğru başa düşən Rakım əfəndini qoyaraq özü üçün az-çox ideal saya biləcəyimiz bir Osmanlı əfəndisi təsvir edir. Burası da maraqlıdır ki Tənziyat romanındakı obrazlar ali zümrəyə mənsub aristokrat ailələrdən daha çox, orta təbəqəyə məxsus ailələrdən seçilirlər. Ədib “Şənlik”, “Dəmir bəy”, “Yer üzündə bir mələk”, “Əhməd Mətin və Şirzad”, “Gənc türklər” romanlarında müxtəlif ziyalı obrazları yaratmışdır.

Tənziyat sənətkarları Qərb realizminin ənənəvi Şərq romantik estetikası ilə sintezindən istifadə edərək yaratdıqları müsbət obrazlarla xalqı maarifləndirmənin gücünə inandıqları kimi, mənfi tiplərin ədəbiyyata gətirilməsi ilə səhv yolda olanları maarifləndirmənin və doğru yola çıxarmağın mümkünlüyünə də inanırdılar. Bu inamın reallığa çevrilə bilməsi üçün Qərb ədəbiyyatının təsiri ilə yeni-yeni formalaşmaqda olan nəsri ən məqbul ədəbi növ hesab edir, xüsusən epik vüsətə malik roman janrına və onun macərə, səyahət, məhəbbət, detektiv, tarixi roman kimi polifonik formalarına, dramaturgiyaya və publisistikaya daha çox müraciət edirdilər¹¹.

¹¹ Sezgin B. Tanzimat döneminde tiyatro sanatının gelişimi üzerine bir inceleme.

Üçüncü fəslin “Tənzimat ədəbiyyatında bədii-publisistik nəsr” adlı üçüncü yarım fəslində xüsusilə vurğulanır ki, bütövlükdə Tənzimat dövrü ədəbiyyatının əsas səciyyəvi cəhəti yenilik axtarış və təmayülləri, Qərb mədəniyyətinə söykənərək milli ədəbiyyatı modernləşdirmək olsa da, aparıcı ideya maarifçilikdi. Türk maarifçi sənətkarlarının siyasi, fəlsəfi və estetik görüşləri öz əksini həm hekayə, roman və dram əsərlərində, bu əsərlərin realist, romantik obrazlarında, həm də digər nəsr janrları kimi yeni təşəkkül etməkdə olan mətbuat janrlarında, o cümlədən ədəbiyyatla publisistikanın sərhəddində yerləşən bədii-publisistik janrlarda tapırdı. Beləliklə, bir tərəfdən maarifçilik ideyaları romantik estetika ilə uyğunlaşdırılır, digər tərəfdən realist türk nəsrinin ən uğurlu nümunələrindən olan bədii publisistika yaranırdı.

Tənzimat dövründə əvvəlcə qəzetin xəbər, reportaj, müsahibə kimi informativ janrları ortaya çıxır və inkişaf edir. Bunlarla yanaşı, mətbuatda ilk analitik janrlar - məqələ və resenziya da formalaşmağa başlayır. Lakin o dövrün sənətkarlarının ən çox müraciət etdikləri ədəbi formaların bədii-publisistik janrlar olduğu görülür. Qəzet və jurnal səhifələrində publisistik etüdlər, lirik-fəlsəfi esselər, bioqrafik очерк və portretlər, memuar və məktublar, səfər xatirələri və səyahət təəssüratları bol-bol dərc edilir. Bu yarım fəsildə Tənzimat nəsr anlayışı içərisində gördüyümüz Ziya Paşa, Namiq Kamal, İbrahim Şinasi, Müəllim Naci və Əbdülhəq Həmidin bədii publisistika yaradıcılığı, yaxud sənədli nəsr nümunələrinə tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Daha çox şair kimi tanınan Ziya Paşanın yaradıcılığında bədii publisistika (yaxud sənədli nəsr) mühüm yer tutur. Ədibin “Röya” adlı məşhur bədii-publisistik əsəri onun maarifçiliyindən xəbər verir. Xatırladaq ki, Namiq Kamalın da eyni adlı sənədli nəsr əsəri vardır və Ziya Paşanın bu əsərinə cavab kimi yazılmışdır.

Tənzimat nəsrinin görkəmli bədii publisistika müəlliflərindən biri də Müəllim Nacidir. Ədibin “Ömər in uşaqlığı” adlı memuarı (xatirə очерki) XIX əsr in maarifçi türk nəsrində yepyeni bir hadisə idi. Əsərin başlıca ideya məzmununu ədibin təlim-tərbiyə haqqındakı fikirləri təşkil edir. Ömər in dilindən nəql edilən xatirələrdə maarifləndirmə məsələsi ön

plandadır. “Ömər in uşaqlığı” memuarında müəllifin məhz bu maarifçi-publisist görüşləri qələmə alınmışdır.

Müəllim Nacinin türk sənədli nəsrinin inkişafındakı xidmətlərindən biri də onun məktublarıdır. Dövrün müxtəlif qəzet və məcmuələrində (“Tuna”, “Bəsirət”, “Tərcüman-i hakikat” və s.) çap edilən bu məktublar hələ müəllifin sağlığında kitab şəklində işıq üzü görmüşdür. Bunların bir qismi müəllifin həmmüasirlərinə - Namiq Kamal, Əhməd Midhət, Bəşir Fuad kimi görkəmli sənətkarlara ünvanlanan şəxsi ədəbi məktublardır. Bu məktublarda ədibin dövrün ziyalılarının türk dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin müxtəlif məsələlərinə, Şərq-Qərb sivilizasiyasının müqayisəli təhlilinə dair mətbuat səhifələrində rast gəldiyi polemikalara münasibətini əks etdirir. Ədibin bəzi məktubları, məsələn, “Ənvar içində nur” başlıqlı məktubu onun həyat haqqında lirik-fəlsəfi düşüncələridir .

Yeni türk nəsr dilinin və publisistik üslubunun ilk təmsilçilərindən biri İbrahim Şinasidir (1826-1871). Onun publisistik yazılarında sıx-sıx təkrarlanan “pozitivizm” (“akılcılıq”), maarif, mədəniyyət, millət, qanun-i əsasi (ana yasa) və s. kimi anlayışlar ədibin Qərb dünyasından alınması lazım gələn ideyaların və bunların təcrübədə həyata keçirilməsi istəyinin ifadəsi idi. Şinasi mətbuatda yeni nəsr dilinin, publisistik üslubun formalaşmasında böyük əmək sərf etmişdir.

Namiq Kamalın sənədli nəsrin təkamülünə göstərdiyi xidmətlərdən biri də odur ki, o, epistoliar məktub formasına mətbuat janrı statusu qazandırmış, bu formada yazılmış publisistik məqalə, səyahət əsərləri, xatirə və yol-səyahət qeydlərinin gözəl nümunələrini vermişdir. Yaşadığı həyatın rəngarəng təfərrüatına dair qələmə aldığı bu məktublar daha sonra bir çox ədibin (Ə.Rasim, Bəsirətçi Əli Əfəndi, R.Əşrəf və s.) yazacağı şəhər məktublarının ilk nümunələri olmaqla qalmaz, həm də məktub kimi ənənəvi olaraq sirdaşlıq, məhrəmiyyət, yaxınlıq çağırışlarıyla yüklü bir müraciət, bir xitab şəklindən istifadə edilərək xalqa dövrü mətbuat vasitəsilə müraciətin mümkünliyünü isbatlamışdır. N.Kamalın 38 ay sürgün həyatı yaşadığı (1873-1876) Kibris adasından yazdığı məktubların əksəriyyəti mükəmməl bədii publisistika örnəkləri və müəllifin həsrət dolu xatirələridir¹².

¹² Rəsulov Ə. Türk sənədli-bədii nəsr. Bakı: Nurlan NPM, 2004, 428 s.;

Namiq Kamalın pamflet və məktublarla yanaşı, “Londona səyahət”, “Paris və türklər”, “Sofyada keçən günlər” kimi maraqlı səyahət oçerkləri də vardır. Maraqlıdır ki, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, klassik Şərq ədəbiyyatına dərinlən bələd olan və öz əsərlərində, xüsusilə nəsrdə çox da sadə olmayan osmanlıcaya üstünlük verən N.Kamal bu əsərlərdə “köhnə” - klassik türk ədəbiyyatının dilinin son dərəcə çətin və anlaşılmaz olduğunu, geniş xalq kütlələri tərəfindən başa düşülmədiyini söyləyir. O, bu əsərlərdə işlənən mövzuların insanı real həyatdan uzaqlaşdırdığını, nəzərdə tutulan ideya məzmununun və mənanın düzgün açılmamasını klassik əsərlərdən gətirdiyi fakt və nümunələrlə sübut edir. O, teatrı cəmiyyətə bilik və tərbiyə verən ədəbi vasitə sayır, tamaşanın həm qulağa, həm gözə, həm də duyğu və düşüncələrə təsirini, dilin saflığı və gözəlləşməsinə köməyini qeyd edir.

Sənədli nəsrə qələm sınaqlardan biri də yaradıcılıq fəaliyyəti boyunca yüzə yaxın roman və hekayə yazan Əhməd Midhəddir. O, özünün səfər təəssüratlarından maarifçilik ideyalarının təbliği işində istifadə etmişdir. Əhməd Midhəd bu fikirlərini özünün iki səyahət kitabının – “Bir ov səyahəti” və “Avropada bir səyyah”-nın girişlərində də təkrarlayır. Ə.Midhədin sənədli nəsr sahəsindəki xidmətlərindən biri də odur ki, o, səyahət əsərlərinin istiqamətini müəyyən mənada yurd içinə döndərmişdir. O, 1893-ci ildə İzmit körfəzində dostları ilə bərabər quru və dəniz yolu ilə həyata keçirdiyi gəzintini “Bir ov səyahəti” kitabında qələmə alır. O zamana qədər əsasən əcnəbi məmləkətlər haqqında yazılan səyahət əsərlərinə, Türkiyənin müxtəlif şəhər və kəndləri barəsində yazılmağa başlanan səyahət əsərləri də qoşulur. Ə.Midhədin bu kitabı ölkədaxili səyahət əsərlərinin ilk nümunələrindən biridir.

Tənziyat sənətkarlarından ustad şair və dramaturq Əbdülhəq Həmidin türk sənədli ədəbiyyatında yeri və xidməti ədibin müxtəlif illərdə qələmə aldığı xatirələri və müasirləri N.Kamal, R.M.Əkrəm və S.Sezaiyə ünvanladığı məktublarıdır. Bu məktublardan Ə.Həmidin öz ədəbi-tənqidi görüşləri, yaradıcılıq işi və planları haqqındakı düşüncələri, ölkənin onu narahat edən və düşündürən mütləqiyyət üsul-idarəsi və despotizmi, senzura, xəfiyyəçilik, irtica rejimi, qadın hüquqsuzluğu və s. kimi ictimai-siyasi, sosial məsələləri haqqında məlumat əldə edirik.

Qərbi Avropa mədəniyyətinin, xüsusilə Fransa və İngiltərə fəlsəfi və ədəbi-bədii estetikasının, dövrün mütərəqqi-demokratik humanitar təfəkkürünün təsiri altında təşəkkül tapan, yeni ictimai fikir və dəyərləri ifadə edən ədəbi nəsr növü və onun janrları, publisistika və sənədli nəsr, eləcə də, dramaturgiya Tənziyat ədəbiyyatında formalaşmışdır. Klassik türk ədəbiyyatında (XIII-XVIII əsrlər) olmayan nəsr janrları meydana çıxmış, ənənəvi ədəbi janrlar isə yeni məzmun, forma, keyfiyyət qazanmışdır. Dövri mətbuatın yaranması və geniş şəkildə yayılması ilə jurnalistika janrları təşəkkül etmiş, publisistika sənəti formalaşmağa başlamışdır.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş başlıca elmi qənaətlər və mülahizələr ümumiləşdirilmişdir. Qərara gəlinmişdir ki, Tənziyat ədəbiyyatı Şərq poetikası və təsəvvüf təməlinə formalaşan klassik türk divanından Qərb ədəbiyyatı və mədəniyyətinin təsiri ilə yeni tipli ədəbiyyata keçid prosesidir. Tənziyat nəsrinin təşəkkülündə Qərb ədəbiyyatının təsiri bilavasitə və bilvasitə olmuşdur. Avropa ölkələrində təhsil alan, mühacir həyatı yaşayan, müxtəlif vəzifələrdə işləyən, ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, bir neçə xarici qərb dilini bilib, bu dillərdəki ədəbiyyatı orijinalda oxuyan, Qərb dünyasının maarif və mədəniyyəti ilə yaxından təmasda olan sənətkarlarla bərabər, türk ziyalılarının bir qismi Qərb ədəbiyyatı, mədəniyyəti, elmi və fəlsəfəsi ilə tərcümələr vasitəsilə tanış olmuşlar. Dövrün ziyalılarının bəziləri - Namiq Kamal, Ziya Paşa, Əli Suavi, Samipaşazadə Sezai hətta Fransa vətəndaşı idilər. Əhməd Midhəd, Şəmsəddin Sami, Müəllim Naci, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm fransızcanı Türkiyədə məktəblərdə və ya öz təşəbbüsləri ilə öyrənmişdilər. Bütün hallarda, Tənziyat dövrü ziyalıların nəsr, dram və bədii publisistika yaradıcılığına qərb ədəbiyyatı və mədəniyyətinin təsiri danılmaz faktıdır. Başqa sözlə, yeni nəsr janrlarının təşəkkülü və inkişafına, dil, üslub, mövzu və obrazlar sistemi, süjet, kompozisiya, bədii konflikt, tip və xarakter yaratmaq kimi sənətkarlıq məsələlərinə Qərb ədiblərindən edilən tərcümə əsərlərinin qüvvətli təsiri olmuşdur.

Renessans mədəniyyəti təməlinə təşəkkül edən Qərb romanından fərqli olaraq türk romanı, bütövlükdə türk nəsr, dramaturgiyası və publisistikası qərbləşmə siyasətinin bilavasitə özünün və Avropa mədəniyyətinin birbaşa, yaxud tərcümələr vasitəsilə təsiri nəticəsində,

ölkədə yaranan maarifçilik hərəkatı zəminində meydana gəlmişdir. Tənzimat ədəbiyyatçılarının bütövlükdə yaradıcılığı, xüsusən də məzmun və formaca yeni nəsrini iki əksqütblü həyat tərzinin təzadları içərisində yaşayan müxtəlif təbəqələrə aid insan tipləri və onların mədəni-mənəvi problemləri, Qərb ilə Şərqi dini-əxlaqi və milli dəyərləri arasında qalmaqdan qaynaqlanan dramı müstəvisində formalaşmışdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları çap olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Qərb təsirində yaranan türk nəsrini. Türkiyə Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. 28 oktyabr. Bakı 2013, s.160-167 .
2. Tənzimat ədəbiyyatını işıqlandıranlar// AMEA akademik Z.M. Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu. “Şərqi filologiyası məsələləri” (məqalələr toplusu), 2014, VIII buraxılış, s.359-371.
3. Tənzimat dövrü türk ədəbiyyatında navatorluq/ AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşkil etdiyi “Şərqi xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı: 2014, s. 200-207.
4. Tənzimat fərmanından sonra ədəbiyyatda tərcümələr// - Bakı: Gənc tədqiqatçıların elmi məqalələr toplusu. -2014, -s.243-250.
5. Tənzimatdan sonra Osmanlıda baş verən yeniliklər// Aida imanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqişünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransı, - Bakı: -2014, -s.336-339
6. Tənzimat dövründə dilin sadələşdirilməsi məsələsi. Azərbaycan Universitetinin “İpək Yolu” jurnalı. Bakı. 2016, s.128-134
7. Tənzimat dövrü türkiyə ədəbiyyatında nəsrin hədəfləri və nəticələri// Türkoloji elmi-mədəni hərəkatda orta dəyərlər və yeni çağırışlar adlı beynəlxalq konfransın materialları, -Bakı: 2016, -s.453-457.

8. Tənzimat dövrü Osmanlı romanlarında Avropa həyat tərzii// - Bakı: AMEA Şərqsünəslıq İnstıtıtunun Şərq filologiyası məsələləri, -2017, -s.445-453.
9. Tənzimat dövrü ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatşünəslıgında araşdırılması// II beynəlxalq Azərbaycan-Türkiyə münəsbətləri” , - Bakı: -12-13 oktyabr, - 2017, -s. 301-304.
10. Переводы из западной литературы и формирование жанра романа в Танзиматском периоде. Язык и культура. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. Издательский дом Дмитрия Бурого. Выпуск 20, Киев 2017 с.180-188
11. Tənzimat dövrü Osmanlı romanlarında Avropa həyat tərzii. AMEA Şərqsünəslıq İnstıtıtı. Şərq Filologiyası məsələri. Bakı 2017,s. 445-453
12. Tənzimat dövründə xalq hekayəsindən yeni tipli hekayəyə keçid. Bakı Dövlət Universitetinin Dil və Ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı. 2017, s. 341-345
13. Tənzimat ziyalılarının ədəbi-estetik axtarışları. Bakı Dövlət Universitetinin Dil və Ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı. 2018, s.271-274.
14. Tənzimat dövründə publisistikanın meydana gəlməsi və dil-üslub problemləri. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstıtıtunun Filologiya məsələləri jurnalı. 2018, s.323-330.
15. Литературно-культурная обстановка в период Танзимата. Международный Гуманитарный Университет. Серия «филология». Одесса. 2018. с.70-74
16. Tənzimat sənətkarlarının ədəbi axtarışları// -Bakı: AMEA Şərqsünəslıq İnstıtıtunun “Şərq araşdırmaları” elmi nəzəri jurnalı, -2019, s. 125-134.

Dissertasiyanın müdafiəsi 15 October 2021 il tarixində saat 14:00-da AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18- Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, VII mərtəbə Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Z.M. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 17 September 2021 il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 13.09.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 48686

Tiraj: 100

.